

МАРГІНАЛЬНІСТЬ У КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ МОБІЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена висвітленню проблеми маргінальності в контексті проблеми соціальної мобільності особистості. Автор аналізує основні наукові теоретичні підходи, а також окреслює сучасні тенденції прояву маргінальності.

Ключові слова: маргінальність, соціальна мобільність, соціальний статус, маргінальна особистість.

The article is devoted to the elucidation of the problem of marginality in the context of social mobility of personality. The author analyzes the fundamental scientific theoretical approaches, and also traces a line round the modern tendencies in the manifestation of marginality.

Key words: marginality, social mobility, social status, marginal personality.

Постановка проблеми. Сучасна соціальна реальність України, що характеризується категоріями перетворення, транзитивності, трансформації структурного й соціокультурного рівнів соціуму, включає в себе якісні зміни всіх його елементів – цінностей, норм, ідеалів, можливостей. Це призводить до руйнування усталених соціальних відносин, зміни в соціально-економічній сфері, появи нових технологій, статусів і соціальних ролей та пов'язаних із цим модифікацій способу життя. Посилюється необхідність формування нових практик, корінних змін у структурі ідентифікації індивідів у ряді соціальних позицій. Позбавившись звичайних ролей і функцій, утративши орієнтири особистісних біографій, соціальні суб'єкти тим самим опинилися в становищі невідзначеності, перехідності, що інтерпретується категорією «маргінальність». Дослідження маргінальності в сучасних суспільствах, що трансформуються, набуло широкої актуальності й не лише із суто теоретичного погляду, з огляду на потребу уточнення й конкретизації самого поняття, співвіднесення його з реаліями сьогодення, а й з огляду на поширення деструктивних проявів у середовищі маргінальних груп та потреби конструктивної адаптації соціальних спільнот, що перебувають на периферійних чи проміжних позиціях у соціальній структурі суспільства. Активізація процесів соціальної мобільності на пострадянському просторі (як низхідної, так і висхідної, як вертикальної, так і горизонтальної) спонукала до появи нових маргінальних груп та маргінальних особистостей і загалом до різних напрямів маргінальності (професійної, етнокультурної, соціальної тощо). Як відомо, зазначена категорія соціальних суб'єктів потребує поглибленого психологічного аналізу через специфічні прояви характерних рис: нестійкість, конфліктність, динамізм, непередбачуваність, відсутність статусно-рольової детермінації та ін. Тому поняття «маргінальність» логічно з'являється в контексті проблеми соціальної мобільності як деперсоналізовано, так і стосовно конкретної особистості.

Теоретичний аналіз проблеми. Поняття соціальної мобільності, її видів, чинників, каналів опрацьовані в роботах західних та вітчизняних учених: П.Сорокіна, Генцбума, Алті, Д.Гласса, О.Д.Данкена, С.Ліпсета, Р.Бендікса,

Д.Треймана, Д.Фезермана, Р.Хаузера, Т.Заславської, Р.Ривкіної, Е.Саар, М.Тітми, Г.Чередниченка, В.Шубкіна та ін. Серед українських дослідників проблемами соціальної мобільності займалися М.Долішній, С.Макеєв, Н.Коваліско, С.Оксамитна, О.Симончук, С.Войтович, І.Прибиткова та ін. Термін «соціальна мобільність» був уведений у науковий обіг Пителимом Сорокіним в 1927 р. у праці «Соціальна мобільність», у якій було закладено основи подальших наукових досліджень соціальної мобільності. Пителим Сорокін виділяє загальні принципи соціальної мобільності [11]:

1. Не існувало та не існує суспільств, у яких повністю відсутня вертикальна мобільність в основних її формах – економічній, політичній та професійній (найбільш наближене до нерухомого суспільства кастове суспільство в Індії).

2. Ніколи не існувало суспільства, у якому вертикальна соціальна мобільність та перехід з одного соціального прошарку до іншого здійснювався цілком безперешкодно. Усі суспільства стратифіковані, а це означає, що в межах їхніх структур існують «сита», які просіюють індивідів, надаючи можливість одним підніматись на вищі позиції, не допускаючи інших наверх.

3. Інтенсивність та всезагальність вертикальної соціальної мобільності змінюється від суспільства до суспільства, тобто в просторі, і коливається в межах соціальної стратифікації одного й того ж суспільства в різні періоди історії, зокрема під час соціальних потрясінь.

4. У вертикальній соціальної мобільності в її трьох основних проявах немає постійного напрямку ні в бік посилення, ні в бік послаблення її інтенсивності та загальності.

5. Соціальна мобільність дозволяє підтримувати баланс у межах соціальної стратифікації. Відмінними рисами соціальної мобільності в порівнянні з випадковими соціальними переміщеннями є відтворюваність, масовість, наявність таких наслідків, як зміна статусу чи групової приналежності.

Проте однієї рушійної сили соціального інституту для пересування по вертикалі недостатньо. Необхідно закріпитись на верхній сходинці, адаптуватись до нового соціально-культурного середовища, засвоїти нові норми, нові зразки поведінки, а це, як стверджують учені, потребує великого психологічного напруження, що супроводжується невротами, утратою віри в себе, формуванням комплексу неповноцінності. Людина, відірвавшись від однієї страти, не може знайти себе в іншій. Феномен перебування людини між двома соціальними стратами, пов'язаний з її переміщенням у соціальному просторі, у соціології називається маргінальністю. Маргінальність, за Р.Е.Парком, – становище індивіда чи групи, що займають пограничну позицію в прошарку, класі, суспільстві, а тому не повністю інтегровані в дане соціальне утворення. Вони мають деяку ідентифікацію з кожним із пограничних утворень. Маргінальна особистість знаходиться на межі різних соціальних груп, систем, культур, зазнає впливу їх норм, цінностей тощо, які суперечать одна одній, втратила колишній статус і не адаптувалася до нового соціально-культурного середовища. У подібну ситуацію, як правило, потрапляє особа або занадто агресивна,

або пасивна, або така, що втратила соціальну опору (наприклад, мігрант із села в пошуках роботи в місті чи іммігрант, що шукає в іншій країні кращої долі). Такі пограничні, проміжні стосовно тих чи тих соціальних спільнот прошарки називаються маргінальними.

Автором поняття «маргінальності» вважається американський соціолог Роберт Парк (1864–1944 рр.), який уперше використав його стосовно саме міграції в есе «Людська міграція і маргінальна людина». Роберт Парк досліджував розвиток міського середовища (зокрема іммігрантських спільнот в американських містах) і расових відносин міжкультурної взаємодії, у результаті чого сформувався уявлення про тип «людини, що перебуває на межі» двох культур. У Р.Парка поняття маргінальності (від лат. *margo* – край, межа) означає становище індивідів, що перебувають на межі двох культур, і слугує для вивчення наслідків неадаптованості мігрантів, особливостей становища мулатів та інших «культурних гібридів» [14].

На думку вченого, соціальні зміни ґрунтуються на глибинних, біологічних перетвореннях і пов'язані, перш за все, з фізичною, просторовою, а потім і з соціальною мобільністю. Соціальні переміщення, зміни соціоекономічного статусу, дослідження культурної мобільності дозволили Р.Парку сформулювати поняття маргінальної людини. У його теорії маргінальна людина є іммігрантом, що існує одночасно «у двох світах». Головне, що визначає природу маргінальної людини, – почуття моральної дихотомії, роздвоєння й конфлікту, коли старі звички вже відкинуті, а нові ще не сформовані. Цей стан пов'язаний із періодом переїзду, переходу, що визначається як криза. Р.Парк відмічає, що періоди переходу і кризи в житті більшості людей можна порівнювати з тими, які відчуває мігрант, коли він залишає батьківщину, щоб шукати фортуни в іншій країні. Але у випадку маргінальної людини період кризи є відносно безперервним, тому він має тенденцію перетворюватись у тип особистості. Далі вчений указує, що в природі маргінальної людини «моральне сум'яття, яке викликають культурні контакти, виявляє себе в більш явній формі, тому процес вивчення цих явищ там, де відбуваються зміни й злиття культур, дозволить краще розуміти процеси цивілізації і прогресу».

Характеризуючи «маргінальну людину», Р.Парк часто звертає увагу на психологічні аспекти та описує комплекс рис особистості, що притаманні маргінальній людині: серйозні сумніви у своїй особовій цінності, невизначеність зв'язків із друзями й постійний страх бути відкинутою, схильність уникати ситуацій невизначеності, щоб не ризикувати приниженням, хвороблива сором'язливість у присутності інших людей, самотність і надмірна мрійність, зайве переживання про майбутнє та страх будь-яких ризикованих дій, нездатність насолоджуватися й впевненість у тому, що оточення поводить з ним несправедливо.

У той же час соціолог пов'язує концепцію маргінальної людини не з особистим типом, а із соціальним процесом. Він розглядає маргінальну людину як «потойбічний продукт» процесу акультуризації в ситуаціях, коли люди різ-

них культур і різних рас сходяться, щоб продовжувати спільне життя, і досліджує процес не з точки зору особистості, а суспільства, частиною якого він є.

Р.Парк доходить висновку, що маргінальна особистість утілює в собі новий тип культурних взаємовідносин, що виникають на новому рівні цивілізації в результаті глобальних етносоціальних процесів. «Маргінальна людина – тип особистості, який з'являється в той час і в тому місці, де з конфлікту рас і культур починають з'являтися нові спільноти, народи, культури. Доля змушує цих людей існувати у двох світах одночасно та вимушує прийняти стосовно обох світів роль космополіта й чужинця. Така людина неминуче стає (порівняно з безпосереднім культурним середовищем) індивідом із більш широким горизонтом, більш витонченим інтелектом, більш незалежними й раціональними поглядами. Маргінальна людина завжди більш цивілізована істота». Таким чином, розгляд проблем маргінальності Робертом Парком пов'язаний із культурологічним підходом. У подальшому вивченню проблем маргінальності, маргінальної ситуації, маргінального статусу, маргінальної ролі, характеристик і типів, умов і стадій маргінальності присвятили свої роботи Е.Стоунквіст, Т.Веблен, Т.Шибутані, У.Самнер, А.Фарж, Б.Манчіні, М.Голдберг, Р.Мертон, а також вітчизняні радянські та пострадянські науковці Є.Стариков, Є.Рашковський, Б.Шапталов, В.Муляр, А.Атоян, З.Голенкова, О.Ігітханян, В.Шапінський, І.Казарінова, І.Прибиткова, І.Попова, О.Черниш, М.Черниш, Є.Головаха та інші. Концепцію маргінальної людини Р.Парка уточнили та розширили, застосовуючи до вивчення різноманітних соціальних процесів, однак і сьогодні є питання однозначного трактування основних понять, що описують соціальну маргінальність. Виокремилися різноманітні ракурси розуміння маргінальності та пов'язаних із нею причинно-наслідкових процесів. Труднощі у визначенні маргінальності характеризує І.Попова [8]. По-перше, сам термін широко використовується в різних науках (соціологія, соціальна психологія, політологія, філософія, економіка тощо), що сприяє міждисциплінарному, загальному характеру. По-друге, у процесі застосування поняття з'явилося кілька його трактувань, що пов'язувалися з різними типами маргінальності. По-третє, нечіткість у визначенні ускладнила процес вимірювання явища, його емпіричної інтерпретації. Загалом виділяють американську та європейську традицію трактування поняття «маргінальність».

Американська традиція (починаючи з Р.Парка) зосереджується переважно на вивченні культурного конфлікту, який виникає під час переходу особистості з однієї спільноти в іншу з відмінною культурою, субкультурою, стилем життя (Е.Стоунквіст, Е.Х'юз, Т.Шибутані). Зокрема, Е.Стоунквіст доповнює характеристики маргінальної людини оптимістичними положеннями про можливість подолання культурного конфлікту, але за тривалий час, близько 20 років. Він виділяє три фази еволюції маргінальної людини: особистість не усвідомлює перебування в процесі конфлікту культур, а лише «всмоктує» панівну культуру; конфлікт стає усвідомленим; пристосування до ситуації – успішне або ні.

Власне з усвідомлення культурного конфлікту, відчуття перебування «не на своєму місці», особистість стає маргіальною в соціально-психологічному сенсі. Такий стан стає підґрунтям прояву негативних рис: дезадаптації, нестабільності, навіть деградації тощо. Але, згідно з позицією Е.Стоунквіста, маргіальна особистість має шанс подолати цей стан й успішно адаптуватись до нової життєвої ситуації (невдале пристосування залишає особистість у дезадаптивному стані, з притаманними йому соціопатологічними ускладненнями).

Е.Х'юз розширив поле застосування маргіальності не лише до расових та культурних взаємодій, а й до наслідків соціальної мобільності, соціальних змін, які зумовлюють появу особистостей у позиції невизначеності власної ідентифікації.

Т.Шибутані вводить категорію маргіальний статус як позицію, де втілюються протиріччя структури суспільства. Він зазначає, що не завжди є взаємозв'язок між маргіальним статусом та комплексом негативних психологічних рис маргіальної людини, що описували Р.Парк та Е.Стоунквіст. Маргіальні групи можуть не усвідомлювати культурний конфлікт, формувати соціальне середовище з власними цінностями. Чинником психологічних розладів найчастіше є ситуація ідентифікації з вищою стратою та неприйняття до неї особистості (Р.Мертон детально розглядає маргіальність як специфічний випадок референтної групи – прагнення, підготовка до входження до референтної групи, яка не схильна приймати індивіда).

Отже, для американської традиції притаманний суб'єктивно-психологічний, культурологічний підхід визначення маргіальності [14]. Американська «традиція» акцентує увагу на культурному конфлікті при переході від однієї соціальної спільноти до іншої як джерелі формування маргіального типу особистості.

Європейській традиції (починаючи з М.Вебера та К.Маркса) властиво дослідження структурної (соціальної) маргіальності, з акцентуванням на об'єктивній соціальній зумовленості маргіальності, визначенні умов та чинників цього явища. Предметом аналізу науковців стає взаємозалежність маргіальності та соціальної структури суспільства. Сформувалося досить різноманітне трактування маргіальності. Найчастіше це поняття застосовували до декласованих елементів, проблемних груп, «соціального дна»; соціальних груп, які виключені із системи суспільних зв'язків (К.Рабан, А.Фарж).

У той же час формуються й нові підходи, наприклад, Х'юз уважав, що маргіальність слід розглядати як продукт не тільки расових і культурних змішань, але й соціальної мобільності: «маргіальність... може існувати всюди, де відбувається достатня соціальна зміна, і обумовлює появу людей, які перебувають у позиції невизначеності соціальної ідентифікації та супроводжуючими її конфліктами лояльності й розчарування (фрустрації) особистісних або групових прагнень». Х'юз відмітив важливість перехідних фаз, що позначаються ритуалами переходу, які переводять нас від одного способу життя до іншого, від однієї субкультури до іншої, тобто він розширив концепцію, розглядаючи як маргіальну будь-яку ситуацію, у якій особистість ідентифікується із двома

статусами або референтними групами, але ніде не приймається повністю. Феномен маргінальності, що визначений у такому широкому сенсі, з'являється, коли багато людей бере участь у житті високомобільного й гетерогенного суспільства. Х'юз визначив, що соціальні зміни й висхідна мобільність мають тенденцію бути причиною маргінальності для членів будь-якої групи.

У соціальній психології механізм маргінальності досліджувався Т.Шибутані, який розглядає маргінальність у контексті соціалізації особистості в суспільстві, що змінюється. Центральним моментом у його розумінні маргінальності є домінування соціальних змін, трансформації соціальної структури, що призводить до тимчасового руйнування узгодженості. У результаті людина потрапляє в ситуацію, коли вимоги декількох еталонів для неї груп суперечать одна одній і задовольнити їх одночасно неможливо, на відміну від ситуації в стабільному суспільстві, коли еталонні групи в житті особистості підкріплюють одна одну. Це і є джерелом маргінальності.

Т.Шибутані визначає поняття маргінального статусу особистості як ключове в розумінні маргінальності: маргінальний статус – це позиція, де втілюються протиріччя структури суспільства. Такий підхід дозволяє відійти від традиційного акцентування на соціально-психологічних характеристиках маргінальної особистості. Т.Шибутані вважає, що комплекс психологічних рис маргінальної людини, який був запропонований Р.Парком і Е.Стоунквістом, можна застосовувати лише до обмеженої кількості осіб, обов'язкового взаємовідношення між маргінальним статусом й особистісними розладами не існує. Часто маргінальні групи формують свою власну спільноту й приймають власні цінності життя. Невротичні симптоми розвиваються частіше за все в тих, хто намагається ідентифікувати себе з вищою стратою та бунтує, коли його відкидають.

У той же час маргінальний статус потенційно є джерелом невротичних симптомів і депресій, що у важких випадках можуть призводити до самогубства. Позитивний варіант вирішення маргінальної ситуації для особистості – це висока творча активність. Т.Шибутані зауважує, що «у будь-якій культурі найбільші досягнення здійснюються під час швидких соціальних змін і великі внески були зроблені саме маргінальними людьми».

Можна дійти висновку, що існує декілька основних підходів до дослідження маргінальності: з одного боку, головне – це особистість на межі двох культур і комплекс соціально-психологічних наслідків: дисгармонія, утрата самоідентифікації, різні траєкторії пошуку себе; з іншого боку, маргінальність розглядається у зв'язку з об'єктивними соціальними умовами. Такий підхід реалізований у дослідженні американського соціолога Дікі-Кларка. Він уважав, що розуміння маргінальності тільки як продукту культурного конфлікту є спрощенням, оскільки «підпорядковані групи» часто застосовують культурні стандарти «домінуючих груп». Дікі-Кларк таким чином формулює своє розуміння маргінальної ситуації: певні групи або індивіди займають певні позиції в суспільстві, тобто вони включені в систему суспільних відносин, з одного боку, а з іншого – належать до певної культурної страти. Між двома позиціями групи або індивіда має бути відповідність. Дікі-Кларк зауважує, що така відповідність

часто є відсутньою, наприклад, у випадку етнічних меншин, які активно засвоюють культурні цінності домінуючої групи або виключаються нею (або не повністю включаються) із системи соціальних відносин. Це дозволяє говорити про те, що індивід, група перебувають у маргінальній ситуації. Таким чином, Дікі-Кларк поглиблює розуміння структури маргінального конфлікту, різноманітності чинників, що створюють маргінальну ситуацію, включаючи до неї різні рівні (виміри).

У німецькій традиції характерними є підхід до маргінальності у сфері соціальної структури як до суспільної позиції, що характеризується високою соціальною дистанцією відносно домінуючої культури «основного суспільства». Ця позиція знаходиться, звичайно, на нижній сходинці ієрархічної структури (у цьому сенсі – «на краю») суспільства, а соціальна категорія людей, які перебувають у маргінальному середовищі, тут позначається як окраїнна група, до якої відносяться, зокрема, етнічні меншини й іммігранти. Описуються такі відмінні риси поведінки й установок маргіналів, як бідність контактів, розчарованість, песимізм, апатія, відхиляюча поведінка тощо.

Дж.Б.Манчіні узагальнює, синтезує різні теоретичні підходи й позиції до вивчення маргінальності. Перш за все, концепція маргінальності вже не існує як унітарна, у ній виокремилися три напрямки, три типи – культурна, структурна та маргінальність соціальної ролі.

Культурна маргінальність – у її класичному вивченні відносин до процесів крос-культурних контактів та апеляції. В основі цього типу маргінальності – взаємовідносини систем цінностей двох культур, у яких бере участь індивід, результатом яких стає двозначність, невизначеність статусу та ролі. Класичні описання маргінальності надані Р.Парком і Е.Стоунквістом. Маргінальність соціальної ролі виникає в таких випадках: невдача в спробі віднести себе до позитивної референтної групи; членство в групах, які визначаються як маргінальні.

Структурна маргінальність відноситься до політичного, соціального та економічного безсилля деяких позбавлених виробничих прав або поставлених у не вигідне становище сегментів усередині суспільства.

Дж.Б.Манчіні пропонує систему вимірювачів ступеня маргінальності. Крайній ступінь маргінальності – це душевна дезорганізація та суїцид. Для вивчення ступеня маргінальності як стану індивіда Дж.Б.Манчіні вводить поняття сутнісної та процесуальної маргінальності, які визначають «природу» маргінальності тих чи інших соціальних суб'єктів. Різниця між ними – у мірі статичності або динамічності маргінальної позиції, яку займає індивід або група. Перший вид маргінальності пов'язаний у структурі, коли індивід стає маргіналом «за визначенням». Другий вид, зауважує Дж.Б.Манчіні, ґрунтується на переміщенні між двома групами, коли особистість намагається рухатись з однієї соціальної позиції до іншої. У цьому випадку маргінальність має місце, коли в процесі руху із групи, «що подає», до групи, «що приймає», – позитивні референтні групи, особистість ще має корені в колишній, але ще не є повністю прийнятою в новій. Очевидно, сутнісна й процесуальна маргінальності уза-

гальнюють у собі ознаки, у першому випадку, культурної та структурної, а в другому – соціально-рольової маргінальності.

Міра прояву маргінальності залежить від того, чи є соціальна ситуація, у якій перебуває індивід, постійною й центральною частиною його життя. Дж.Б.Манчіні пропонує такі показники маргінальності:

1. Мінливість ситуації: чим більша постійність і незмінність маргінальної ситуації, тим більшою є міра непристосованості.

2. Помітність, опуклість: чим більшою є міра центральності маргінальної ситуації стосовно особистісної ідентичності, тим більший ступінь непристосованості.

3. «Видимість»: чим більшою є помітність маргінальної особистості, тим більш високою є ступінь непристосованості (тут відмічається різниця між «суб'єктивною» маргінальністю, яка помітна тільки індивідові (як у випадку переходу), і об'єктивною» маргінальністю, яка помітна як особистості, так й оточуючим).

4. Культурний конфлікт: високий ступінь і міра відмінностей у формах культур двох референтних груп – високий ступінь непристосованості. Тут слід унести уточнення, що відмінності у формах культур різних груп самі по собі не передбачають конфлікту, маються на увазі такі відмінності, які є несумісними із загальною орієнтацією особистості й створюють тривогу та занепокоєння.

5. Груповий конфлікт: чим вищим є ступінь конфлікту між двома групами як політичними і соціальними суб'єктами, тим вищим є ступінь непристосованості маргінальної особистості, що потрапила між ними.

6. Позиція групи, «що подає»: від міри, з якою група маргінальної особистості, «що подає», протестує, обурюється або противиться руху маргінальної особистості, буде зростати її непристосованість.

7. Проникність групи, «що приймає»: разом зі зростанням ступеня, з яким реципієнтна група протестує, обурюється або противиться руху маргінальної особистості, буде зростати її непристосованість.

8. Напрямок ідентифікації: чим більша рівнозначність ідентифікації особистості з обома групами, тим більш високою є міра непристосованості, тобто особистість буде переживати маргінальність, якщо вона ідентифікує себе одночасно з обома.

9. Добровільна (усвідомлена) природна позиція: чим більшим є ступінь добровільності, з якою особистість приймає позицію маргінальності, тим меншою є міра непристосованості. Вимушена маргінальна позиція має руйнівні соціальні й психологічні наслідки для індивідів і груп.

Переосмислення маргінальності в контексті сучасної ситуації в Україні дало підстави С.Макеєву виділити два рівні аналізу маргінальності [6].

По-перше, можна трактувати маргінальність як проекцію загальної маргінальної ситуації, характерної для українського суспільства в цілому та окремих соціальних груп на межі двох соціальних структур. При цьому маргінальну ситуацію вчений визначає як систему зовнішніх та внутрішніх умов існування, що виникає внаслідок широкомасштабних якісних неволюційних суспільних

змін, яким притаманна зміна державного устрою, трансформація соціальної структури та ціннісно-нормативної системи світосприйняття. Це структурна маргінальність, причиною якої є виключення індивідів та соціальних груп із системи виробничої діяльності, відсторонення від виконання суспільних та політичних функцій, споживання духовних цінностей. В Україні численне безробіття, зубожіння значної частини населення, масова зміна соціального та професійного статусу зумовлюють маргінальну ситуацію.

По-друге, маргінальність – прояв перебування особистості в маргінальному статусі, що зумовлений індивідуальними обставинами, але все ж під впливом маргінальності в першому значенні. Тобто це культурне (суб'єктивно-психологічне) трактування маргінальності, яке закладене представниками американської соціології.

Соціально-психологічна маргінальність характеризується внутрішньою конфліктністю, що зумовлює тривожність, настороженість, агресивність та відчуженість стосовно соціального середовища. Соціальна та соціально-психологічна маргінальність описують різні феномени: не завжди соціальний маргінал має ознаки соціально-психологічної маргінальності. Підґрунтям для соціально-психологічної маргінальності в сучасному українському суспільстві є його рухливість та хаотичність у культурному, політичному та економічному сенсі [2].

На основі узагальнення існуючих підходів до визначення соціальної маргінальності та її характеристик І.Попова виокремлює критерії соціальної маргінальності. По-перше, маргінальність пов'язана з мобільністю, з переміщенням у соціальному просторі, тому основний критерій, який визначає соціальну маргінальність особистості чи групи, – наявність стану, що пов'язаний із періодом переходу та визначений як кризовий. По-друге, невизначеність, невключеність чи часткове включення до соціальних структур та груп. У сучасних дослідженнях аналізується на основі невизначеності самоідентифікації із загальноприйнятими в суспільстві соціальними групами. Окремо можна аналізувати такий критерій соціальної маргінальності, як статусна неузгодженість, що свідчить про протиріччя в статусних позиціях, які виникають у результаті зміни соціального положення індивіда чи групи. На соціально-психологічному рівні проявляється як неузгодженість домагань індивіда та референтної групи, до якої він прагне [8]. Дослідження соціальної маргінальності передбачає з'ясування ступеня маргінальності. Це питання досить детально розробив Дж.Манчіні, який визначав залежність ступеня маргінальності від значущості соціальної ситуації для особистості. Найвищий ступінь маргінальності проявляється як повна дезадаптація, дезорганізація або навіть суїцид. І.Попова доповнює показники ступеня соціальної маргінальності об'єктивними показниками: зумовленість «зовнішніми обставинами, тривалість, незмінність ситуації, її «фатальність» (відсутність можливості змінити її чи її складові в позитивному напрямку)» та суб'єктивними: перспективи й «ступінь адаптованості; самооцінка вимушеності чи добровільності, соціальної дистанції в зміні соціального положення, підвищення чи пониження соціально-професійного статусу, пере-

важання оптимізму чи песимізму в оцінці перспектив» [8]. Маргіналізація особистості – це відрив (добровільний чи примусовий) від певного соціального статусу, культурних норм та цінностей, стилю життя тощо. М.Шульга виокремлює дві особливості процесу маргіналізації: добровільна зміна ідентичностей, зумовлена саморозвитком особистості за умов стабільного суспільства; в іншому випадку зміна ідентичності особистості відбувається у зв'язку із соціальними змінами, це примусове виштовхування із соціальної позиції та пов'язаного з нею стилю життя ціннісно-нормативною системою. Перший випадок пов'язаний із психологічною готовністю до нових статусів та ролей, з плануванням змін, а другий – сприймається індивідом як трагедія, зовнішнє негативне втручання, що суперечить його бажанням.

Висновки. Маргіналізація є прямим наслідком структурних змін і пов'язується із втратою самоідентифікації в суспільстві. Маргінальний стан властивий значній частині українського населення. Технологічні, соціальні й культурні зрушення останніх десятиліть додали проблемі маргінальності якісно нових рис. Глобалізація, урбанізація, масові міграції, інтенсивна взаємодія між носіями різнорідних етнокультурних і релігійних традицій, вплив на населення засобів масової комунікації – усе це привело до того, що маргінальний статус став у сучасному світі не стільки винятком, скільки нормою існування мільйонів людей.

Маргінальна людина неминуче стає індивідом із ширшим світоглядом, витонченішим інтелектом, більш незалежними й раціональними поглядами. У сучасному суспільстві людині доводиться опановувати нові професії, здобувати нові навички, види діяльності, змінювати своє ставлення до соціальних явищ, розширювати межі свого спілкування. Але в сучасних характеристиках маргінальності зазвичай переважають негативні аспекти. Зокрема, культурна маргінальність пов'язується із втратою попередньої системи цінностей та невизначеністю нових ціннісно-нормативних засад існування. Сьогодні зумовлює посилення зовнішніх факторів маргіналізації та її масштабів (аномія, переосмислення дійсності, переорієнтація, корінна переоцінка суспільних цінностей, а також докорінні зміни в структурі суспільства). Серед основних маргінальних груп сучасного українського суспільства називають: збіднілі верстви населення, безробітні, «елітна» група населення, люди похилого віку, молодь, мігранти тощо.

Перспективним із теоретичної та практичної доцільності є аналіз транзитивної соціальної реальності в категоріях маргінальності, що дозволить виділити нові смислові грані вказаного явища, визначити його роль і значення в процесах трансформації соціальної структури. Своєрідність підходів до дослідження маргінальності й розуміння її сутності багато в чому визначаються специфікою конкретної соціальної дійсності й тих форм, які дане явище в ній здобуває.

Із позиції соціальної психології важливо простежити взаємозв'язок між маргінальністю особистості та рівнем її соціальної мобільності, вплив процесів адаптації до нового «проміжного етапу» на характер взаємозв'язків особистості

з іншими людьми, набуття нового соціального досвіду, потреб та способів їх задоволення.

1. Акопян Н. Маргинальность как одна из основных характеристик трансформирующегося общества / Н. Акопян // 21-й Век. – 2005. – № 1. – С. 150–165.
2. Бевзенко Л. Маргіналізація в перехідному суспільстві. Зв'язок із соціальним успіхом / Л. Бевзенко // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 170–172.
3. Голенкова З. Т. Маргинальный слой: феномен социальной самоидентификации / Голенкова З. Т., Игитханян Е. Д., Казаринова И. В. // Социс. – 1996. – № 8. – С. 12–17.
4. Галсанамжилова О. Н. К вопросу о структурной маргинальности в российском обществе / О. Н. Галсанамжилова // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2006. – № 4. – С. 160–169.
5. Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації : [навч. посіб.] / Н. В. Коваліско. – Л. : Магнолія-2006, 2007.
6. Макеев С. Соціологічний аналіз ідентичності / С. Макеев // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 161–163.
7. Паніна Н. Українське суспільство 1994–2005 : Соціологічний моніторинг / Н. Паніна. – К., 2005.
8. Попова И. П. Новые маргинальные группы в российском обществе (теоретические аспекты исследования) / И. П. Попова // Социологические исследования. – 1999. – № 7. – С. 62–71.
9. Прибыткова И. Мы – не маргиналы, маргиналы – не мы? / И. Прибыткова // Философская и социологическая мысль. – 1995. – № 11–12. – С. 70–86.
10. Прибиткова І. Статусні передумови трудової міграції з України / І. Прибиткова // Українське суспільство 1992–2007. Динаміка соціальних змін. – К. : Ін-т соціології НАН України.
11. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / П. Сорокин. – М., 1992.
12. Толстих Н. В. Соціальне виключення в сучасній Україні: спроба оцінки / Н. В. Толстих // Український соціум. – 2003. – № 1 (2). – С. 81–85.
13. Шульга М. Маргінальність як криза ідентичності / М. Шульга // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2000. – № 3. – С. 166–170.
14. Park R. E. Human Migration and Marginal Man / R. E. Park // American Journal of Sociology. – 1928. – Vol. 33. – № 6. – P. 882–893.